

Nüzûl Tertibini İncelemede Oryantalist Perspektif ve İslâm Dünyasına Tesirleri (Muhammed İzzet Derveze Örneği)

Süheyla Nurduhan

0000-0003-0194-273X

suheyla.nurduhan@asbu.edu.tr

Öğretim Görevlisi

Ankara Sosyal Bilimler

Dr.

Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, Türkiye

Tefsir Anabilim Dalı

ROR 025y36b60

Öz

Kur’ân-ı Kerîm yirmi üç yıla yakın bir süre içinde, nüzûl ortamındaki olaylara bağlı olarak veya bir sebebe bağlı olmayarak farklı zaman ve mekanlarda tedricen indirilmiş ilahi bir kelimedir. Hiç şüphesiz müfessirler nüzûlünden günümüze kadar Kur’ân âyetlerini ilahi maksada uygun bir şekilde anlama ve yorumlama çabası içinde olmuşlardır. Bu nedenle Kur’ân’ın sahih olarak anlaşılması için dönemin sosyo-kültürel bağlamı ve ilk muhatapların bilgisini sağlıklı bir zemine oturtmayı zorunlu görmüşlerdir. Bunun için de çağdaş dönemde nüzûl sırasına göre tefsir yaklaşımı Kur’ân’ın daha iyi anlaşılması noktasında bir yöntem olarak tercih edilmiştir. Bilindiği gibi klasik dönem tefsir kaynaklarında ve ulûmu’l-Kur’ân literatüründe “Esbâb-ı nüzûl”, “Mekki-Medenî sûreler” ve “Nâsih, Mensûh” gibi nüzûl tertibiyle ilgili olan faaliyetler sistematik olmasa bile birçok hususun açıklığa kavuşmasında bir ölçüt olarak dikkate alınmıştır. Ancak geçmişten yirminci yüzyıla kadar tefsir yazımı hususunda mushaf tertibi esas alınmıştır. Nüzûl sırasına göre tüm sûreleri ihtiva eden tefsirlerin yazılmaya başlaması ise daha ziyade modern dönemde yapılan oryantalistik çalışmalarla gündeme gelmiştir. Buna mukabil İslâm dünyasındaki öze dönüş söylemi çerçevesinde Kur’ân merkezli faaliyetlerin hız kazanması, oryantalistlerin Kur’ân metnini tarihlendirme çalışmaları ve bu çalışmaların Müslüman araştırmacılar üzerindeki etkisi yadsınamayan bir husustur. Bu bağlamda oryantalistlerin Kur’ân’ı nüzûl sırasına göre incelemelerinin sebebi Hz. Peygamber’in hayatını, risâlet safhalarını ve fikri gelişimini Kur’ân’ın kronolojik tertibi üzerinden takip etmek iken, Müslüman araştırmacılar ise çağın getirdiği sorunlara cevap arama ve Kur’ân’ın daha iyi anlaşılması ve yaşanması gibi bir düşünceden hareketle nüzûl tertibine göre tefsir yazma faaliyetine girişmişlerdir. Bu husustaki çalışmalarını destekleyecek dayanaklar bulabilmek için siyer merkezli Kur’ân çalışmalarına yönelmişlerdir. Bunun sonucunda iniş sırası esas alınarak hacimli pek çok tefsir kitabı telif edilmiştir. Bu yöntemin İslâm dünyasındaki ilk örneği Filistinli düşünür ve müfessir Muhammed İzzet Derveze’nin *et-Tefsîru’l-Hadîs* adlı eseridir. Derveze böyle bir yöntemin Kur’ân’ın anlaşılması noktasında daha faydalı olabileceği düşüncesinden hareketle tefsirini sûrelerin iniş sırasına göre baştan sona kadar yorumlamıştır. Nas ile olgu arasındaki bağlantının, Kur’ân âyetleri ile tarih kaynaklarının bütüncül okunması sûretiyle tespit edilebileceğini ortaya koymaya çalışmıştır. Böylece siyer çalışmaları ile tefsir metodolojilerini birleştirerek yazım sürecini tamamlamıştır. Bu çalışmada bahsi geçen süreç ana hatlarıyla ele

alınmaya çalışılmıştır. Makalenin amacı, oryantalistlere karşı tepkisel ve savunmacı bir yaklaşımda bulunan Derveze'nin, ele aldığı konular, içerik ve yöntem itibarıyla oryantalistik perspektiften ne ölçüde etkilendiğini tespit etmektir. Bu bağlamda elde edilen veriler konular bağlamında incelenerek analiz edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde nüzûl sırasına göre Batıda ve İslâm dünyasında yapılan çalışmalara yer verilmiş, ikinci bölümünde Kur'ân'ı nüzûl sırasına göre tefsir etme ihtiyacına değinilmiş, üçüncü bölümde *et-Tefsîru'l-Hadîs*'in oluşumu ve Derveze'nin Kur'ân'ı anlama yöntemi incelenmiş ve son bölümde oryantalistlere yaklaşımı değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Tefsir, Oryantalizm, Nüzûl Sırası, Kronolojik Tefsir, Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*.

Atıf Bilgisi

Nurduhan, Süheyla. "Nüzûl Tertibini İncelemede Oryantalist Perspektif ve İslâm Dünyasına Tesirleri (Muhammed İzzet Derveze Örneği)". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (Haziran 2025), 145-169. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2025.11.1.07>

Geliş Tarihi	06.02.2025
Kabul Tarihi	01.06.2025
Yayın Tarihi	30.06.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Orientalist Perspective in the Study of the Chronological Order of Qur'anic Revelation and Its Influence on the Islamic World the Quran's of Its Reflections on The Muslim World (The Case of Muhammad Izzat Darwazah)

Süheyla Nurduhan
Lecturer Dr.

 0000-0003-0194-273X

Social Sciences University of Ankara, Türkiye
Ankara, Faculty of Theology,
Department of Tafsir
ROR 025y36b60

suheyla.nurduhan@asbu.edu.tr

Abstract

The Qur'an is a divine revelation that was revealed gradually over nearly twenty-three years, either in response to specific events or independently of any particular occasion, across various times and places. Undoubtedly, from its revelation to the present day, exegetes have striven to understand and interpret the Qur'anic verses in a manner consistent with the divine intent. For this reason, they have deemed it essential to ground the socio-cultural context of the period and the knowledge of the first addressees on a sound basis in order to achieve a proper understanding of the Qur'an. In this regard, the exegetical approach based on the chronological order of revelation has been adopted in the modern era as a method to better comprehend the Qur'an. As is well known, although classical tafsir sources and the literature of 'Ulum al-Qur'an include activities related to the order of revelation—such as asbāb al-nuzūl (occasions of revelation), Makkan and Madinan surahs, and nāsikh-mansūkh (abrogation)—these were not systematically organized but were nonetheless considered useful in clarifying various aspects of interpretation. However, up until the twentieth century, the writing of tafsir predominantly followed the mushaf (canonical) order. The emergence of tafsir works that encompass all surahs according to their chronological order has been mostly prompted by orientalist scholarship in the modern period. Conversely, the increasing focus on Qur'an-centered studies within the Islamic world as part of a return-to-the-source discourse, as well as the impact of orientalist efforts to date the Qur'anic text, have undeniably influenced Muslim researchers. In this context, while orientalists examined the Qur'an in chronological order to trace the life of the Prophet, the stages of his mission, and his intellectual development, Muslim scholars engaged in tafsir based on the order of revelation with the aim of responding to contemporary challenges and fostering a deeper understanding and application of the Qur'an. In support of their efforts, they turned to Qur'anic studies rooted in sīrah (the Prophet's biography). As a result, numerous voluminous tafsir works based on the chronological order of revelation have been produced. The first example of this approach in the Islamic world is the work at-Tafsīr al-Ḥadīth by the Palestinian thinker and exegete Muhammad Izzat Darwazah. Motivated by the idea that such a method could offer a more beneficial understanding of the Qur'an, Darwazah interpreted

the entire Qur’an according to the sequence in which the surahs were revealed. He sought to demonstrate that the connection between text (naş) and historical context (event/fact) can be identified through a holistic reading of Qur’anic verses alongside historical sources. In doing so, he merged sîrah studies with exegetical methodologies to complete his work. This study aims to outline the aforementioned process. Its primary goal is to assess to what extent Darwazah—who adopts a reactive and defensive stance toward orientalists—was influenced by orientalist perspectives in terms of subject matter, content, and method. Within this framework, the data obtained have been analyzed in context. The first section of the study discusses works conducted in both the West and the Islamic world based on the chronological order of revelation; the second section addresses the need for interpreting the Qur’an according to this order; the third section examines the formation of at-Tafsîr al-Ḥadîth and Darwazah’s method of understanding the Qur’an; and the final section evaluates his approach to orientalists.

Keywords

Tafsir, Orientalism, Chronological Order of Revelation, Chronological Exegesis, Muhammad Izzat Darwazah, at-Tafsîr al-Ḥadîth.

Citation

Nurduhan, Süheyla. “The Orientalist Perspective to The Quran’s of Its Reflections on The Muslim World (The Case of Mohammed Izzat Darwaza)”. *The Journal of Near East University Faculty of Theology* 11/1 (June 2025), 145-169. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2025.11.1.07>

Date of Submission	06.02.2025
Date of Acceptance	01.06.2025
Date of Publication	30.06.2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm ilk etapta belirli bir tarihe ve topluma hitap eden, bulunduğu muhatap kitlenin olgularını aktaran, akabinde indiği dönemde oluşan soru ve sorunlara çözümler üreten ilahi bir hitap/kitaptır. Aynı zamanda Kur'ân, muhteşem bir edebi metin olması, lafız yapısı, muhtevası, dil mantığı ve kendine mahsus anlatım tarzıyla toplum tarafından anlaşılabilen ve her seviyeden insana hitap edebilen ilahî bir kelimadır. Başka bir ifadeyle bu kitap, muhataplarının sosyal ve psikolojik durumlarını dikkate alarak ilâhî kelâmın daha iyi anlaşılmasını ve onun hayata aksettirilmesini sağlamayı hedeflemiştir. Bu bağlamda Kur'ân, hayatın çeşitli yönlerini konu edinen düsturları bünyesinde bulundurmuş, bireysel ve toplumsal dönüşümün gerçekleşebilmesi için belli bir zaman dilimi içinde kendine has üslubuyla muhatap kitlede bir zihniyet inşası gerçekleştirmiştir. Toplumun mevcut Allah-evren-insan tasavvuru tedricilik prensibi gereği bir süreç içinde değişmeye ve dönüşmeye başlamış, Mekke döneminde bilinç oluşturma ve psikolojik hazırlık safhası öncelenirken Medine döneminde bu değişim görünür hale gelmiş ve ameli boyutta yaşanmaya başlanmıştır.¹ Bu yönüyle Kur'ân, nâzil olduğu yirmi üç yıllık süreçte içinde bulunduğu toplumsal zeminle canlı ve dinamik bir etkileşim içerisinde olmuş; hitap ile muhatap arasında karşılıklı bir tesirin söz konusu olduğu bir üslup ve muhteva ile nüzûl ortamının şekillenmesinde başat bir rol oynamıştır.

Kur'ân'ın dilsel bir hitap oluşu, yani bilinen anlamda sayfalara yazılmış bir kitap şeklinde değil, Hz. Peygamber aracılığıyla insanlara sözlü olarak iletilmiş olması onun yazı dilinden ziyade konuşma dilinin özelliklerini taşıdığını göstermektedir. Bilindiği gibi yazı dili yapısı gereği daha durağan ve resmî bir nitelik taşıırken; konuşma dili canlı, sıcak ve etkileşimlidir. Yazı dili yalnızca bilgi aktarırken, konuşma dili aynı zamanda muhatapı etkileme gücüne sahiptir. Kur'ân üslubunun bu denli etkileyici olmasının en önemli nedenlerinden biri onun sözlü bir iletişim formu içerisinde nâzil olmuş olmasıdır.² Ne var ki tarihsel süreç içerisinde Kur'ân mushaf haline getirilmiş; Fatiha sûresinden Nas sûresine kadar sıralanarak iki kapak arasında toplanmış ve bu haliyle günümüze kadar gelmiştir. Böylece Kur'ân, zamanla yazılı bir metnin sınırları içerisinde anlaşılacak durumda kalmıştır. Anlamın isabetli olup olmadığı hususunun söz konusu olduğu durumlarda anlamı doğrulayan kaynak, metnin bizzat kendisi olmuştur. Ancak bu durum tefsir ilminin temel problemlerinden biri olan Kur'ân'ın en doğru şekilde nasıl anlaşılabilceği sorusunu gündeme getirmiş ve metne dönüşmüş olan ilâhî kelâmın insan tarafından nasıl yorumlanması gerektiğine dair çeşitli yöntem arayışlarını beraberinde getirmiştir. Nitekim ilk dönemlerden itibaren Kur'ân'ı tefsir etmeye yönelik müfessirler, on dokuzuncu yüzyıla kadar mushaf tertibini esas almışlardır. Ancak on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlı bir değişim ve dönüşüm geçiren dünyada vahyin bir bütün olarak

¹ Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdîrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmî'l-Kur'ân* (Beyrut: Daru İbn Keşîr, 1987), 52-55.

² Nihat Uzun, *Bağlam ve Kur'ân'ın Anlaşılması Üzerine* (Ankara: Ankara Okulu, 2016), 16-17.

anlaşılmasına yönelik yeni yorum talepleri ve farklı okuma teklifleri gündeme gelmiştir. Bu bağlamda nüzûl sırasına göre tefsir yöntemi; vahyin iniş sürecine uygun bir şekilde anlaşılabilmesi için önerilen yeni bir yaklaşım olarak tefsir sahasında yerini almıştır.

Bu makalede Muhammed İzzet Derveze'nin nüzûl sırasını esas alan tefsir pratiği ile bu yöntemin oryantalist çalışmalarla ilişkisi ele alınacaktır. Kur'an'ın indiği ortamı ve sûre tertibini inceleyen oryantalist araştırmaların İslâm dünyasındaki yansımaları ve bu yaklaşımların Derveze'nin *et-Tefsîru'l-Hadîs* adlı eserindeki metodolojisine olan etkileri, onun ortaya koyduğu çalışmalar özelinde analiz edilmeye çalışılacaktır. Böylece nüzûl tertibinin esas alındığı bu çalışmayı oryantalistik perspektifin ne ölçüde etkilediği, benzer yönlerini değerlendirmek sûretiyle söz konusu etkinin hangi konular etrafında şekillendiği netleştirilmeye çalışılacaktır. Analitik yöntemle yürütülen bu çalışmanın alandaki bir boşluğu doldurması hedeflenmekte ve özgünlüğü sayesinde alana katkı sunacağı umulmaktadır.

1. Nüzûl Sırasına Göre Yapılan Çalışmalar

Girişte de ifade edildiği gibi bu bölümde hem oryantalistlerin hem de Müslüman araştırmacıların Kur'an'ı nüzûl sırasına göre tertip etme düşüncesine ilişkin görüş ve tasniflerine yer verilecektir. Bununla beraber gerektiği durumlarda araştırmacının konuya dair değerlendirmelerine de yer verilecektir.

1.1. Batıdaki Çalışmalar

Kur'an'ı nüzûl sırasına göre tertip ve tefsir etme düşüncesi 19. yüzyılda Gustav Weil (öl. 1889), William Muir (öl. 1905), Theodor Nöldeke (öl. 1930), Hubert Grimme (öl. 1942), Richard Bell (öl. 1952), Régis Blachere (öl. 1973) gibi bazı oryantalistler³ ile Mısır'da Yûsuf Râşid, Emîn el-Hûlî (öl. 1966) ve Hind alt kıtasında Sait Hasan Yakup (öl. 1940), Mirza Ebu'l-Fazl (öl. 1956), Muhammed Ecmel Han (öl. 1969), Haşim Emir Ali (öl. 1987) gibi kimseler tarafından ortaya atılmıştır.⁴ Oryantalistlerin Kur'an'ı nüzûl sırasına göre incelemelerinin temel amacı, Kur'an metnini tarihsel bir çerçevede ele alarak onu tarihlendirmeye yönelik yöntemsel bir yaklaşım geliştirmektir.⁵ Müslüman araştırmacılar ise bu tertibi, Kur'an'ın nâzil olduğu tarihi ve toplumsal bağlamı yeniden inşa etmek ve ilahi mesajı bugüne taşımak amacıyla benimsemişlerdir. Bu bağlamda özellikle Kur'an'ın ilk nâzil olduğu dönem üzerine

³ Esra Gözeler, *Kur'an Âyetlerinin Tarihlendirilmesi* (İstanbul: Kuramer, 2016), 129, 135, 147, 154, 170, 180; W. Montgomery Watt, *Kur'an'a Giriş*, çev. Süleyman Kalkan (Ankara: Ankara Okulu, 1998), 196; Hüseyin Yaşar, *Alman Oryantalizminde Kur'an'a Bakış* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 65, 165.

⁴ Demir, *Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'an'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 112; Mesut Okumuş, *Kur'an'ın Kronolojik Okunuşu, Muhammed İzzet Derveze Örneği* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2009), 17; Rıza Savaş - Ömer Dumlu, "Nüzûl Sırasına Göre Âyet Âyet Kur'an Yorumu", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar* (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010), 164-165.

⁵ Gözeler, *Kur'an Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*, 18.

yoğunlaşmışlar ve siyer araştırmalarına yönelmişlerdir. Oryantalist araştırmacılar, Hz. Peygamber'in biyografisini ve fikri gelişimini farklı üsluba sahip sûre ve âyetlerin kronolojik sıralamasından hareketle⁶ çözümlemeye çalışmışlardır. Müslüman araştırmacıların nüzûl tertibine göre tefsir yazma faaliyeti ise Kur'ân mesajının daha iyi anlaşılması ve çağın getirdiği sorunlara Kur'ân'dan çözüm bulma düşüncesinden hareketle gerçekleşmiştir.

Kur'ân'ın nüzûl süreciyle ilgilenen ilk oryantalistlerden biri Gustav Weil'dir.⁷ Batılıların Arap dili çalışmaları üzerinden siyer kaynaklarını araştırmaya yöneldiği dönemde Weil, *Mohammed der Prophet: sein Leben und seine Lehre*⁸, *Historisch-Kritische Einleitung in den Koran*⁹ adlı çalışmalarında Hz. Peygamber'in risâletine ilişkin olayları ve davet sürecini ele almıştır. Weil, Kur'ân'ı Hz. Peygamber dönemi ve onun hayatı için temel kaynak kabul ederek, Kur'ân'ın kronolojik olmayan yapısının kafa karışıklığına neden olduğunu ileri sürmüştür. Bu nedenle Kur'ân metnini tarihsel bağlamına göre yeniden tertip etmeye çalışmış; sûre ve âyetlerin içeriklerine bakarak nüzûl mekanlarını belirlemiş, Mekke sûreleri üç, Medine sûreleri ise tek bölümde toplamıştır.¹⁰ Weil'in bu çalışması daha sonra Theodor Nöldeke tarafından *Geschichte des Qorans*¹¹, Türkçe tercümesiyle *Kur'ân Tarihi* adlı eserinde sistematik bir şekilde geliştirilmiştir.¹² Nöldeke Kur'ân'ı içerik ve üslup özelliklerine göre tasnif etmiş, Mekke dönemini üç, Medine dönemini ise bir bölüm halinde ele almıştır. Birinci Mekke dönemi sûrelerinde üslup birliğine dikkat çekerken, ikinci bölümde Hz. Peygamber'in muhataplarıyla yaşadığı olaylara, üçüncü bölümde ise ahkâm ve Ehl-i Kitap'la ilgili âyetlere yer vermiştir. Nöldeke dördüncü bölümü de ilave ederek Medine'de nâzil olan Kur'ân tertibini incelemiştir.¹³

William Muir'in de nüzûl tertibi üzerine *The Quran: its Composition and Teachings and the Testimony it Bears to the Holy Scriptures*¹⁴ adlı bir çalışması olduğu gibi Hz.

⁶ Gözeler, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihendirilmesi*, 19.

⁷ Gözeler, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*, 126.

⁸ Gustav Weil, *Muhammed der Prophet: sein Leben und seine Lehre* (Stuttgart: J.B Metzler, 1843).

⁹ Gustav Weil, *Historisch-Kritische Einleitung in den Koran* (Bielefeld: Velhagen & Klasing, 1844).

¹⁰ Gözeler, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*, 128-129; Watt, *Kur'ân'a Giriş*, 196; Hilal Görgün, "Gustav Weil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/366-367; Weil, *Historisch-Kritische Einleitung in den Koran*, 55-80; Gözeler, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*, 129-132.

¹¹ Theodor Nöldeke, *Geschichte des Qorans* (Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1919), 2/39-40.

¹² Gözeler, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*, 135; Abdülvahid Yakub Sipahioğlu, *Boykot Döneminde Nâzil Olan Sûrelerin Tespiti ve Değerlendirilmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 15.

¹³ Nöldeke, *Geschichte des Qorans*, 3/11-14.

¹⁴ William Muir, *The Quran: its Composition and Teachings and the Testimony it Bears to the Holy Scriptures*

Peygamber'in hayatını incelediği *The Life Mahomet and History of Islam to the Era of Hegira*¹⁵ adlı eseriyle de Kur'ân'ın nüzûl sürecini altı evreye ayırarak, Mekke dönemini beş, Medine dönemini de bir bölüm şeklinde tasnif etmiştir.¹⁶ Hubert Grimme, Mohammed¹⁷ adlı eserinde Mekkî sûrelerin tasnifine ilişkin olarak Weil, Nöldeke ve Muir'in benimsediği ölçütleri takip etmek yerine, bu isimlerden farklı ve kendine özgü bir tertip önerisinde bulunmuştur. Mekkî dönemi ikiye ayıran Grimme, ilk bölümde Hz. Peygamber'in sadece bir vaiz olarak tasvir edildiği, ikinci bölümde ise kıyametin yakınlığına ve inkârcı kavimlerin başına gelen azaplara vurgu yapan sûrelerin yer aldığı bir tasnif yapmıştır.¹⁸ Ancak Grimme'nin bu sıralaması, yeterince sistematik bulunmamış ve diğer oryantalistler tarafından kabul görmemiştir.¹⁹ Bu bağlamda oryantalistlerin Kur'ân'ın nüzûl süreci ve sûre tertibiyle ilgili yaptığı çalışmalar oldukça çeşitlidir. Ancak bu bölümde, söz konusu çalışmaların yalnızca başlıca örneklerine yer verilmiş, kapsamın dışına çıkmamak adına aktarılan bu çalışmalar yeterli görülmüştür.

1.2. İslâm Dünyasındaki Çalışmalar

Nüzûl tertibine göre tüm sûreleri ihtiva eden tefsirlerin yazılması modern dönemde gündeme gelen bir olgudur. Her ne kadar İslâm geleneğinde Kur'ân âyetlerinin kronolojik sırası erken dönemlerden itibaren dikkate alınmışsa da Hz. Peygamber, sûrelerin yerlerini belirlerken nüzûl tarihini esas almamış; aynı şekilde sahabiler de sûreleri nüzûl tarihlerine göre tasnif etmemişlerdir. Bu yeni yaklaşımı ortaya çıkaran nedenlerden biri, Kur'ân'ın daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamak amacıyla onun ilk muhataplar tarafından nasıl anlaşıldığını ortaya koyma çabasıdır. Diğer önemli bir neden ise oryantalistlerin Kur'ân metninin tarihlendirilmesine yönelik çalışmaları ve bu çalışmaların Müslüman araştırmacılar üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkisidir. Bu bağlamda İslâm dünyasında Kur'ân'ın nüzûl sırasına göre tertip edildiği bazı tefsir çalışmaları yapılmıştır.

1950'li yıllarda Mısır'da Yûsuf Râşid *Kur'ân'ı Allah'ın İnzal Ettiği Üzere Tertip Edin!* adlı bir makale yazmıştır. Bu makalesinde Müslümanları Kur'ân'ı nüzûl sırasına göre, yani Alak sûresiyle başlayarak Kalem, Müzzemmil, Müddessir sûreleri şeklinde okumayı önermiştir. Bu çağrı üzerine Mısırlı âlim Abdullah Draz (öl. 1958), söz konusu yöntemi eleştirmiş ve okuyucunun Mekkî bir sûreden Medenî bir sûreye geçmesi durumunda ciddi bir anlam kopukluğu yaşayacağını, bunun da kişinin hazırlıksız bir biçimde nahiv dersinden belagat dersine geçmesine benzediğini ileri sürmüştür.²⁰ Geleneksel anlayışta mushaf tertibine

(Londra: Society for Promoting Christian Knowledge, 1879), 43.

¹⁵ William Muir, *The Life Mahomet and History of Islam to the Era of Hegira* (Londra: Smith, Elder & Co, 1858-1864).

¹⁶ Muir, *The Life Mahomet and History of Islam to the Era of Hegira*, 43-44.

¹⁷ Hubert Grimme, *Mohammed I/II* (Münster: Aschendorff, 1895).

¹⁸ Grimme, *Mohammed*, 2/25-29.

¹⁹ Watt, *Kur'ân'a Giriş*, 133.

²⁰ Muhammed Abdullah Draz, "Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûl Sırasına göre Tertip Edilmesi Teklifine

riâyet etmeye bir kutsiyet de atfedildiği için nüzûl sırasına göre Kur'ân'ı yorumlama çabalarına karşı başlangıçta temkinli ve mesafeli yaklaşmıştır. Ancak zamanla bu eleştiriler yerini sorgulamalara bırakmış; bu konuyu tartışmaya değer gören bazı Müslüman araştırmacılar, doğrudan bu yöneme dayanan çalışmalar ortaya koymuştur. Bu bağlamda Emîn el Hûlî (öl. 1961) mushaf tertibinde konu birliğinin gözetilmediğini ve âyetlerin iniş sırasının dikkate alınmadığını ileri sürerek, Kur'ân'ın konularına göre ve nüzûl tertibi esas alınarak tefsir edilmesi gerektiğini savunmuştur.²¹ el-Hûlî'nin bu yaklaşımı, oryantalistlerin aynı sûre içinde ele alınan konular arasında bir uyum ve alaka olmadığı, dağınık şekilde ele alınan konuların bir araya getirilerek tasnif edilmesi gerektiği görüşüyle paralellik göstermektedir. Nitekim bu dönemde yapılan nüzûl tertipli tefsir çalışmalarında oryantalist perspektifin etkileri açık şekilde görülmektedir. Müslüman araştırmacılar, oryantalistlerin Kur'ân metninin kompozisyonunda belli bir mantık yakalamanın güç olduğu, sûre içi bütünlüğe sahip olmadığı, âyetlerde bile her zaman metinsel bir bütünlüğün görülmediği, Kur'ân'da ne kronolojik ne de konularına göre bir tertibin söz konusu olmadığı²² şeklindeki iddialarına cevap olarak metinsel bütünlüğün ancak nüzûl tertibi ile sağlanabileceğini esas alan çalışmalar ortaya koymuşlardır.²³

Mushaf tertibinden uzaklaşmanın bir yönüyle İslâm dünyasının içinde bulunduğu sosyo-politik ve fikri gerilemeye karşı bir çözüm arayışı olduğu söylenebilir. Bu yöntem aynı zamanda çağdaş sorunlara Kur'ân'dan doğrudan cevap arama niyetinden de beslenmektedir. Öte yandan Müslümanların oryantalistlere cevap niteliğinde çalışmalar yapmış olmaları bu yöntemi tercih etmelerindeki diğer bir sebep olabilir. Bu bağlamda sûrelerin nüzûl sırasını esas alan tefsir çalışmaları arasında, Abdülkâdir Molla Huveş Ali Gâzî el Furâtî ed-Deyrezûrî (öl. 1978)'nin *Tefsîru'l-Beyânî'l-Meânî*'si, Abdurrahman Habenneke el-Meydânî (öl. 1978)'nin *Meâricu't-Tefekkür ve Dakâiku't-Tedebbür* tefsiri ve çalışmamızda bahse konu olan Muhammed İzzet Derveze (öl. 1984)'nin *et-Tefsîru'l-Hadîs*²⁴'i, Muhammed Âbid el-Câbirî (öl. 2010)'nin *el-Medhal ile'l-Kur'ân ve Fehmu'l-Kur'ânî'l-Hakîm*'i, Mehmet Zeki Duman (öl. 2013)'ın *Beyânu'l-Hak* tefsiri, Atilla Fikri Ergün'ün *Tefsîr'ul-Büşra-Nüzûl Sırasına Göre Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri*, Musa Şimşekçakan'ın *Sözün Gücü*, Hakkı Yılmaz'ın

Edebi Eleştiri", çev. Ahmet Nedim Serinsu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (1997), 247; Ekrem Demir, *Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'ân'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi*, 113; Suat Yıldırım, *Kur'ân'a Bakışlar* (İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2011), 1/95-101.

²¹ Emin el-Hûlî, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, çev. Mevlüt Güngör (İstanbul: Kur'ân Kitaplığı, 1995), 75.

²² Ömer Özsoy, *Kur'ân ve Tarihsellik Yazıları* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 67.

²³ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 1/48, 62, 68; Âbid el-Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ânî'l-Hakîm* (Beyrut: Merkezü'd-Dirâsâtî'l-Vahde el-Arabiyye, 2008), 1, 4, 12.

²⁴ Savaş - Dumlu, "Nüzûl Sırasına Göre Âyet Âyet Kur'ân Yorumu", *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar*, 165.

Nüzûl Sırasına Göre Tebyînu'l-Kur'ân'ı, Şaban Piriş'in Kur'ân Yolu İniş Sırasına Göre Anlam ve Tefsiri zikredilebilir.

Bu eserlere dair öne sürülen bir iddiaya göre çağdaş İslâm dünyasında nüzûl tertibi çalışmaları ilk etapta oryantalistlere bir cevap ama daha ziyade tepki anlamında ortaya çıkmıştır.²⁵ Bu açıdan bakıldığında çağdaş İslâm düşüncesi başlangıç, gelişme ve ekolleşme olmak üzere üç evrede değerlendirilebilir. Başlangıç evresinde temel amaç “öze dönüş” olarak belirirken; gelişim evresinde düşünce daha savunmacı bir mahiyet kazanmış; ancak henüz ekolleşme evresine geçilememiştir. Zira ekolleşme, sistematik düşünceyi mezhebî veya metodolojik disiplin içinde inşa etmeyi gerektirmektedir.²⁶ Buna göre İslâm düşüncesinin gelişim evresinde olan çağdaş müfessirlerin cevap niteliğinde olan çalışmaları, Batıya karşı savunma pozisyonunda olmaları, o dönemde İslâm dünyasının genelinde olan Batılı ideolojilerin popülerliği ve oryantalistlerin yaptıkları çalışmaların hız kazanması gibi hususlarla ilişkili görülebilir. Eğer İslâm dünyasında nüzûl tertibine dayalı tefsir çalışmalarını bu gelişme sürecinin bir parçası olarak değerlendirirsek şu sonucu çıkarabiliriz. Bu dönemin düşünürleri Batı düşüncesi karşısında savunma konumundadır ancak aynı zamanda moderniteye yönelik eleştirilerini geliştirirken geleneği de ilmî temellere dayanarak sorgulayabilmektedirler.²⁷ Bu nedenle çağdaş İslâm âlimlerinin kaleme aldıkları eserlerde savunmacı yaklaşımın izlerine sıkça rastlamak mümkündür. Özellikle Kur'ân araştırmalarında dikkat çeken husus oryantalist çalışmaların etkisiyle şekillenen ve bunlara cevap mahiyetinde ortaya konulan eserlerin artışıdır. Müslüman araştırmacıların kendi inanç ve değer sistemleri çerçevesinde ortaya koydukları bu ilmî çalışmalar, İslâm dünyasının Batı karşısındaki geri kalmışlık algısının entelektüel yansımaları olarak değerlendirilebilir.

2. Kur'ân'ı Nüzûl Sırasına Göre Tefsir Etme İhtiyacı

Kur'ân-ı Kerîm'in mushaf haline gelme süreci Hz. Peygamber'in vefatından sonra başlamıştır. Hz. Ebubekir döneminde cem edilmiş, Hz. Osman döneminde çoğaltılmış ve kâriflerle birlikte farklı bölgelere gönderilmiştir. Bu süreçle birlikte resmi mushaf şekillenmiş ve asırlar boyunca tefsirler mevcut mushaf tertibine göre yazılmıştır. Zira Kur'ân Hz. Peygamber'e nâzil olduğu kronolojik sırayla değil, farklı bir tertiple düzenlenmiştir. Bu nedenle tefsir geleneğinde de mushaf tertibi esas alınmıştır. Öte yandan mevcut mashaftaki sûre tertibinin tevkîfî mi yoksa içtihadî mi olduğu konusu tartışmalıdır. Genel kanaatine göre âyetlerin dizilişi tevkîfidir; yani hangi âyetin hangi sûrede yer alacağı, vahiy yoluyla belirlenmiştir.²⁸ Sûrelerin tertibi ise bazı âlimlere göre tevkîfî, bazılarına göre

²⁵ Hikmet Koçyiğit, “Kur'ân'ın Nüzûl Sırasına Göre Tefsir Edilmesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/12 (2013), 186.

²⁶ M. Kürşat Atalar, *Çağdaş Müslüman Düşünce: Sembol Şahsiyetler* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2014), 8, 171.

²⁷ Atalar, *Çağdaş Müslüman Düşünce: Sembol Şahsiyetler*, 171.

²⁸ es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmî'l-Kur'ân*, 1/193; İbn Useymin, *Kur'ân ve Tefsir İlimlerinin Bazı Meseleleri*

ise içtihadîdir.²⁹ Bu bağlamda Kurtubi, Hz. Ebubekir döneminde gerçekleştirilen cem faaliyetinde sûreler arasında belirli bir tertip gözetilmediğini ifade ederken³⁰, bazı âlimler de bu sürecin yalnızca sahifelerin bir araya getirilmesiyle sınırlı kalmadığını aynı zamanda sûrelerin belli bir düzene göre tertip edildiğini ileri sürmektedir.³¹ Sûre tertibinin tevkîfî olduğunu savunanlar, bu görüşlerine delil olarak Zeyd b. Sâbit'in Hz. Ebû Bekir'in emriyle yürüttüğü cem faaliyetinde Kur'an'ı Hz. Peygamber'den dinlediği şekliyle derlemesini ve Hz. Osman dönemindeki çoğaltma sürecinde bu tertibin aynen korunmasını göstermektedir.³² Buna mukabil İbn Teymiyye (öl. 728/1328), bir sûrenin diğerinden önce okunmasının caiz olması gibi yazımda da bu sıraya uymanın zorunlu olmadığını belirtmiş, sahabe mushaflarında görülen tertip farklılıklarını ise bu görüşüne dayanak olarak göstermiştir.³³

Her ne kadar sûrelere ilişkin tertibin tevkîfî olduğu görüşü kabul edilse de Derveze'ye göre bu durum nüzûl sırasına göre yapılacak bir tefsire engel teşkil etmemektedir. Zira o da mushaf tertibinin içtihadî olmadığı, âyet ve sûre tertibinin Hz. Peygamber zamanında tevkîfî olarak gerçekleştiği görüşünü kabul etmekle birlikte, tefsirin tilavet edilen bir Kur'an olmadığını bu nedenle mushaf tertibine bağlı kalma zorunluluğu bulunmadığını savunmaktadır.³⁴ Yine ona göre bir müfessirin bazen bir âyeti tefsir edip diğerini terk etmesi, bazen de bir sûreyi tefsir edip diğer bir sûreyi bırakması nasıl caiz görülüyorsa, nüzûl sırasına göre sûrelerin tefsir edilmesi de aynı şekilde caizdir.³⁵ Görüldüğü gibi Derveze bu yaklaşımı geleneksel müktesebatla çatışmadan temellendirmeye çalışmış ve *et-Tefsîru'l-Hadîs* adlı eserini bu düşünce doğrultusunda kaleme almıştır.

Kur'an temelli siyer çalışmaları Kur'an'ın tarihle sıkı bağı nedeniyle nüzûl ortamını araştıranlar için önemli bir konumdadır. Kur'an'ın yalnızca sebeb-i nüzûl bağlamında değil, tüm pasajlarını tarihsel bağlamlarıyla irtibatlı olarak anlamaya çalışmak, tefsir sahasında

(İstanbul: Ümmü'l-Kura, 2018), 148.

²⁹ es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, 1/192-194; Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdîr b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an* (Dimaşk: Darü İhyâ-i Kütübî'l-Arabiyye, 1957), 1/241-243; İbn Useymin, *Kur'an ve Tefsir İlimlerinin Bazı Meseleleri*, 148-149.

³⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebibekr b. Ferh el Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâsî'l-Arabî, 1967), 1/43.

³¹ Muhammed Sâlim, Muhaysin, *Târîhu'l-Kur'âni'l Kerîm* (İskenderiye: yy, ts), 1/50; es-Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddin Abdirrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *Tenâsuku'd-Durer fî Tenâsubu's-Suver* (Beyrut: Dâru'l-Kutubil'l-İlmiyye, 1986), 27.

³² es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, 1/184-185; Ziya Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 240; Sibel Danacı, "Kur'an'ı Kerîm'in Metinleşme Süreci ve Sûrelerin Tertibine Dair Görüşlerin Değerlendirilmesi", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1/20 (2020), 162; Ömer Pakiş, *Kur'an Tarihi* (İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2013), 146-147.

³³ İbn Useymin, *Kur'an ve Tefsir İlimlerinin Bazı Meseleleri*, 149.

³⁴ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 1/10, 115.

³⁵ Demir, *Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'an'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi*, 114.

yöntemsel bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır. Zira Kur'ân'ın nâzil olduğu tarih diliminde neleri gerçekleştirdiğini anlamak yalnızca herhangi bir tarihsel dönem hakkındaki merakımızı gidermeye yönelik bir ihtiyaç değil aynı zamanda Kur'ân'ı anlamamız açısından da kaçınılmazdır. Bu bağlamda Kur'ân metni, nüzûl döneminde cereyan eden diyalektik ilişkinin yalnızca bir boyutunu vermektedir. Cereyan eden diyalogu anlayabilmek için, Kur'ân'ın neye cevap olarak geldiğini bilmek³⁶ ve Kur'ân'ın ne dediğini tespit ederken de onu kendi tarihselliği içinde anlamak gerekir. Bu nedenle Derveze, tefsirini Hz. Peygamber'in hayatıyla irtibatlı bir şekilde kaleme almayı zorunlu görmüştür. Tefsirinin temelini ise *Asru'n-Nebî, Sîretü'r-Resûl ve ed-Düstûrü'l-Kur'ân fî Şuûni'l-Hayat* adlı siyer eserleriyle atmıştır. Söz konusu çalışmaların ardından neden böyle bir tefsire ihtiyaç duyduğunu şu şekilde açıklamaktadır:

Üç kitabımızı (*Asru'n-Nebî, Sîretü'r-Resûl ve ed-Düstûrü'l-Kur'ân*) kaleme aldıktan sonra kendileri ile Kur'ân arasındaki bağın kopmasına sebep olan, onları üzüntü ve endişeye sevk eden geleneksel yönetime başkaldırıp, ondan yüz çeviren gençlerimizin birçoğunun hissettiği şiddetli ihtiyaca cevap vermek ve bahsettiğimiz bu üç kitabın bölümlerini konularına göre ayırarak, Kur'ân'ın tamamını ele almak sûretiyle tenzilin hikmetini, genel olarak Kur'ân'ın prensiplerini ve ana konularını göstereceğimiz yeni bir yöntem ve tertiple kapsamlı bir tefsir yazma düşüncesi bizde oluştu.³⁷

Gördüğü gibi Derveze'nin öncelikli amacı Kur'ân'ın nüzûl süreci üzerinden kendi Kur'ân yorumunu okuyucuya sunmak değil, genç kuşakları Kur'ân ile yeniden buluşturmak ve Kur'ân'ın doğru anlaşılmasına bir katkı sunmaktır. Zira Kur'ân'ı sağlıklı bir zeminde yorumlamanın en temel ve önemli şartlarından birisi, kuşkusuz onu indirdiği zemin ve tarihin akışı üzerinden anlamaktır. Bu nedenle Derveze tarih, siyer ve tefsir disiplinlerini bütüncül bir yaklaşımla birleştirmiştir.³⁸

Bu yöntem, Kur'ân'ı anlama çabalarını bir tefsire dönüştürmedikçe gerekli düşünsel seviyeyi ve ufku yakalayamayacağını düşünen Âbid el-Câbirî (öl. 2010)'nin yöntemini çağrıştırmaktadır. Câbirî, Şâtıbî'nin *el-Muvâfakât*'ında yer alan şu sözün tesirinde kaldığını ve *Fehmu'l-Kur'ân*'ı bu nedenle nüzûl sırasına göre tefsir ettiğini şöyle ifade etmektedir: “Medenî sûreler ancak Mekkî sûrelerin üzerine bina edilerek anlaşılabilir, aynı şekilde Mekkî ve Medenî sûreler de iniş sıraları takip edilerek ve birbirinin üzerine bina edilerek anlaşılabilirler. Aksi takdirde ulaşılan anlam doğru olmaz.”³⁹ Bu yaklaşım doğrultusunda Câbirî, Kur'ân'ı nüzûl süreci bağlamında anlamaya öncelik veren bir yöntemi benimsemiştir.

³⁶ Özsoy, *Kur'ân ve Tarihsellik Yazılar*, 153, 161, 162.

³⁷ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs* (Kahire: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1984), 1/5-6.

³⁸ Muhammed Âbid el-Cabiri, *Kur'ân'a Giriş* (İstanbul: Mana Yayınları, 2010), 362; Savaş - Dumlu, “Nüzûl Sırasına Göre Âyet Âyet Kur'ân Yorumu”, *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar*, 170.

³⁹ Âbid el-Câbirî, *Fehmu'l-Kur'âni'l-Hakîm*, 1, 12.

Câbirî de Derveze gibi Hz. Peygamber'in hayatıyla risâletin seyri arasındaki bağlantıyı doğru şekilde kurabilmek adına sûrelerin nüzûl sırasına göre tefsir edilmesi gerektiğini savunur. Nüzûl tertibine göre tefsir yazmalarındaki temel gaye Kur'ân'ın bütünlüğüne zarar vermeden onun daha iyi anlaşılmasına katkı sunmaktır. Bu noktada nüzûl tertibini kayıt altında tutan kesin bir sicil defteri⁴⁰ olmadığı için tespit edilen kronolojik nüzûl sıralamaları zan içerse bile konular arası bağlantıları ortaya koyma açısından işlevsel bulunmuştur. Bu çerçevede mushaf tertibinde Hz. Peygamber'in sîretinin seyriyle Kur'ân'ın iniş süreci arasındaki uyuma odaklanılmaması, Kur'ân'ın bütünlüğünün dikkate alınmaması ve sûrelerin nüzûl sırasının gözetilmemesi gibi gerekçelerden ötürü Kur'ân nüzûl tertibi dikkate alınarak tefsir edilmiştir.

3. et-Tefsîru'l-Hadîs'in Oluşumu

Derveze'nin eserleri⁴¹ incelendiğinde araştırmalarını Kur'ân'ın anlaşılması üzerine yoğunlaştırdığı, Müslümanların karşılaştığı çeşitli meseleleri çözme ve çağın problemlerine cevap arama noktasında ilmi çalışmalar yaptığı görülmektedir. Nitekim tefsirini telif etmeden önce yaptığı çalışmalara bakıldığında; ortaya koyduğu siyer çalışmalarıyla *et-Tefsîru'l-Hadîs* adlı tefsirine alt yapı oluşturmaya çalıştığı görülmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere müellif tefsirini Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili yazdığı *Asru'n-Nebî*, *Sîretü'r-Resûl* ve *ed-Düstûrü'l-Kur'ân fî Şuûni'l-Hayat* adlı siyer çalışmaları üzerine bina etmiştir. Derveze siyer çalışmalarına yönelme gerekçesini açıklarken Kur'ân'ı anlamakta derinleştiği bir dönemde dikkatinin Resulullah'ın risâlet öncesi çağına yöneldiğini, Kur'ân'da bu dönemi konu alan âyetlerin konularına göre tasnif edilmediğini ve bu nedenle olgu ile metin arasındaki sahil ilişkisi kurabilmek için Kur'ân âyetleriyle tarih kaynaklarının bütüncül biçimde okunması gerektiğini ifade etmiştir.⁴²

Derveze risâlet öncesi dönemi tasnif etmek için öncelikle *Asru'n Nebî* adlı eserini kaleme almıştır. Bu çalışmasında Hz. Muhammed'in peygamberlik öncesi hayatını dört bölümde incelemiştir. Birinci bölümde Arapların yaşadıkları coğrafyayı, ikinci bölümde sosyal hayatı, üçüncü bölümde düşünce hayatı, dördüncü bölümde din ve inançlarını ele almıştır. Hz. Muhammed'in peygamberlik sonrası hayatını da *Sîretü'r-Resûl* adlı eserinde incelemiştir. Çalışmasında Kur'ân'ın nüzûl sürecini iki evreye ayırarak Mekke dönemini üç bölüm, Medine dönemini de altı bölüm şeklinde tasnif etmiştir. Mekke döneminin birinci bölümünde Resulullah'ın sîretine genel bir bakış, ikinci bölümünde sîretin Mekke dönemi, üçüncü bölümünde Ehl-i Kitap incelenmiştir. Medine döneminin birinci bölümünde İslâm davetinin yayılış aşamaları ve seyri, ikinci bölümünde Münafıklar, üçüncü bölümünde Yahudiler, dördüncü bölümünde Hristiyanlar, beşinci bölümünde cihad çağrısı ve cihad ile

⁴⁰ Seyyid Kutub, *Kur'ân'da Kıyamet Sahneleri*, çev. Süleyman Ateş (İstanbul: Hilal Yayınları, 1956), 16.

⁴¹ M. İzzet Derveze'nin çeşitli alanlarda 50 civarında eseri, konu ve içeriğine göre farklı dergi ve gazetelerde yayınlanan birçok makalesi vardır.

⁴² Muhammed İzzet Derveze, *Asru'n-Nebî* (Beyrut: Dârü'l-Yakaza el-Arabiyye, 1964), 10-11; Derveze, *Sîretü'r-Resûl* (Kahire: Matbaatü'l-İstikâme, 1948), 6-7.

ilgili meseleler, altıncı bölümünde Kur'ânî yasama ve Resulullah'ın hayatıyla ilişkili konular Kur'ân âyetleriyle birlikte tarihsel zemin içinde ortaya konulmuştur.

Bu gruplandırmada Gustav Weil'in yaptığı taksimin benzerini görmekteyiz. Nitekim Batılı araştırmacılar içerisinde Mekkî sûrelerin üç farklı Mekkî dönem şeklinde tertip edilmesi ilk kez Weil ile karışımıza çıkmaktadır.⁴³ Buna göre Derveze'nin benzer düşünceyle Kur'ân araştırmaları sahasında bir yöntem oluşturmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar Derveze'nin dönem tarihlendirmeleri⁴⁴ Weil'in sıralamasından farklı olsa da onun özellikle üç Mekkî dönem⁴⁵ düşüncesinden etkilendiği söylenebilir.⁴⁶ Öte yandan Derveze'nin siyer çalışmalarında Kur'ân âyetlerini temel kaynak olarak kabul ettiği, Hz. Peygamber'in yaşadığı çağla ilgili çok sayıda âyet bulunduğu⁴⁷ bu nedenle nüzûl çağının tasvirinde rivâyetlerden ziyade Kur'ân'ın esas alınması gerektiği yönünde bir düşünceye sahip olduğu görülmektedir. Nitekim siyer çalışmasını Weil'in dönemsel sınıflandırması üzerinden bir tablo gibi sunma biçimi, hem olayların tarihsel arka planını Kur'ân âyetleriyle desteklemeyi hem de sûre tertibini bu tarihsel zemine dayandırarak oluşturmaya çalıştığını göstermektedir.

Derveze, siyer kitaplarındaki rivâyetlerin güvenilir olmaması, şaibeli bilgiler içermesi, yeterince korunmamış olması ve tarihçilerin Hz. Peygamber'in yaşadığı döneme ve toplumsal çevresine ilgi göstermemeleri⁴⁸ gibi hususları eksiklik olarak değerlendirmiştir. Ayrıca Weil'in müfessirlerin âyetleri açıklarken rivâyetlerin güvenilirliğini araştırmadan kullandıklarını ileri sürmesi⁴⁹ ve bu alanda derli toplu çalışmaların Müslüman

⁴³ Gözeler, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*, 133.

⁴⁴ bk. Derveze, *Sîretü'r-Resûl*, 135.

⁴⁵ Watt, *Kur'ân'a Giriş*, 131.

⁴⁶ Mekkî 1. Dönem: el-Alak, el-Müddessir, el-Müzzemmil, eş-Şuarâ, Kureys, Tebbet, et-Tekvîr, en-Necm, el-Hicr, el-Kalem, el-A'lâ, el-Leyl, el-Fecr, ed-Duhâ, el-İnşirâh, el-Asr, el-Âdiyât, el-Kevser, et-Tekâsür, el-Mâûn, el-Kâfirûn, el-Fîl, Felâk, en-Nas, el-İhlâs, Abese, el-Kadr, eş-Şems, el-Burûc, el-Beled, et-Tîn, el-Karia, el-Kıyâme, el-Hümeze, el-Mürselât, et-Târik, el-Meâric, en-Nebe, en-Naziât, el-İnfitâr, el-İnşikâk, el-Vâkıa, el-Çaşiye, et-Tûr, el-Hâkka, el-Mutaffifîn, el-Zilzâl.

Mekki 2. Dönem: el-Fâtiha, ez-Zâriyât, Yâsîn, Kâf, el-Kamer, ed-Duhân, Meryem, Tâhâ, el-Enbiyâ, el-Mû'minûn, el-Furkân, el-Mülk, es-Sâffât, Sâd, ez-Zuhruf, Nûh, er-Rahmân, el-İnsân.

Mekkî 3. Dönem: el-A'râf, el-Cin, el-Fâtır, en-Neml, el-Kasas, el-İsrâ, Yûnus, Hûd, Yûsuf, el-En'âm, Lokmân, Sebe', ez-Zümer, el-Mû'min, es-Secde, eş-Şurâ, el-Câsiye, el-Ahkâf, el-Kehf, en-Nahl, İbrahim, el-Fussilet, er-Rûm, el-Ankebût, er-Ra'd, et-Teğâbun.

Medenî Sûreler: el-Bakara, el-Beyyine, el-Cum'a, et-Talâk, el-Hâc, en-Nisâ, el-Enfâl, Muhammed, el-Hadîd, Âl-i İmrân, el-Haşr, Nûr, el-Münâfikûn, el-Ahzâb, el-Fetih, en-Nasr, es-Saf, el-Mümtehine, el-Mücâdele, el-Hucurât, et-Tahrîm, et-Tevbe, el-Mâide.

⁴⁷ Derveze, *Asru'n-Nebî*, 13, 14.

⁴⁸ Derveze, *Asru'n-Nebî*, 13.

⁴⁹ Gustav Weil, "An Introduction to the Quran. III", çev. Frank K. Sanders - Harry W. Dunning, *The Biblical World*, 5/6 (1895), 349.

araştırmacılar tarafından yapılmış olması Derveze'yi bu alanda yeni bir yöntem arayışına sevk eden sebepler arasında sayılabilir. Bu bağlamda Derveze Hz. Peygamber dönemiyle ilgili bilgilerin eleştirel anlamda yeniden değerlendirilmesi, Arap toplumu ile Hz. Peygamber'in yetiştiği çevre arasında somut bağlantıların kurulması ve risâlet döneminin siyer kaynakları yerine Kur'ân âyetleri esas alınarak ele alınması gerektiğini savunmuştur.⁵⁰

Bu çalışmalar arasında zikredilmesi gereken bir diğer çalışma, Derveze'nin tefsir yöntemini ortaya koyduğu *Kur'ânu'l-Mecîd* adlı eseridir. Her ne kadar bu eser müstakil bir kitap olarak basılmış olsa da Kur'ân'ın nüzûlü, tedvini, tertibi, yazımı, muhkem müteşâbihi, kıssa ve gayb haberlerini ve tefsir etme yöntemlerini ihtiva etmesi bakımından tefsirinin giriş kısmı niteliğindedir.⁵¹ Eserin takdim kısmında tefsirden bağımsız bir kitap olmasına rağmen bu eserin Kur'ân'ı anlamaya yönelik ideal yöntemi ortaya koyması bakımından *et-Tefsîru'l-Hadîs*'in mukaddimesi sayıldığı ifade edilmiştir.⁵² Derveze bu yöntemi tarih ve siyer ilimlerinden beslenerek, edebî-konulu tefsir bağlamında, bilimsel ve mezhebî/kelamî tefsir ekollerine karşı, bütüncül temel ilkeleri esas alarak oluşturmuş; Kur'ân'ı Kur'ân'la, Kur'ân'ı sünnet (siyer ve tarih aracılığıyla) ile tefsir etme ve nüzûl sırasına göre yorumlama yöntemini *et-Tefsîru'l-Hadîs*'te uygulamıştır.⁵³ Derveze'nin bu tefsirde esas aldığı sûre tertibi hattat Mustafa Nazif Kadırgalı tarafından yazılan ve Mısır kurrâsının onayıyla Abdülhamid Ahmed Hanefi tarafından basılan mushafın, sûrelerin nüzûl zamanı ve mekanına ilişkin bilgi notlarına dayanmaktadır.⁵⁴ Her ne kadar Mısır heyet tertibini⁵⁵ esas almış olsa da bazı sûreler özelinde bu tertibe dair farklı tasarruflarda bulunmuştur.⁵⁶ Mısır heyet tertibinin de

⁵⁰ Muhammed İzzet Derveze, *el-Kur'ânu'l-Mecîd* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Kasriyye, ts.), 122.

⁵¹ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 1/6.

⁵² Derveze, *el-Kur'ânu'l-Mecîd*, 4.

⁵³ Demir, *Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'ân'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi*, 137.

⁵⁴ Mustafa Öztürk, *Kur'ân Tarihi*, 306-307.

⁵⁵ Mekki sûreler: el-Alak, el-Kalem, el-Müzemmil, el-Müddessir, el-Fâtîha, Tebbet, et-Tekvîr, el-A'lâ, el-Leyl, el-Fecr, ed-Duhâ, el-İnşirâh, el-Asr, el-Âdiyât, el-Kevser, et-Tekâsür, el-Mâûn, el-Kâfirûn, el-Fîl, el-Felak, en-Nâs, el-İhlâs, en-Necm, el-Abese, el-Kadr, eş-Şems, el-Burûc, et-Tîn, Kureys, el-Kâria, el-Kiyâme, el-Hümeze, el-Mürselât, Kâf, el-Beled, el-Târik, el-Kamer, Sâd, el-A'râf, el-Cin, Yâsîn, el-Furkân, el-Fâtır, Meryem, Tâhâ, el-Vâkıa, eş-Şuarâ, en-Neml, el-Kasas, el-İsrâ, Yûnus, Hûd, Yûsuf, el-Hicr, el-En'âm, es-Sâffât, Lokmân, es-Sebe', ez-Zümer, el-Mü'min, el-Fussilet, eş-Şûrâ, ez-Zuhurf, ed-Duhân, el-Câsiye, el-Ahkâf, ez-Zâriyât, el-Çaşiye, el-Kehf, Nahl, Nûh, İbrâhîm, el-Enbiyâ, el-Mü'minûn, es-Secde, et-Tûr, el-Mülk, el-Hâkka, el-Meâric, en-Nebe', en-Nâziât, el-İnfitâr, el-İnşikâk, er-Rûm, el-Ankebût, el-Mutaffifîn.

Medenî sûreler: el-Bakara, el-Enfâl, Âl-i İmrân, el-Ahzâb, el-Mümtehine, en-Nisâ, Zilzâl, el-eHadîd, Muhammed, er-Ra'd, Rahmân, İnsân, et-Talâk, el-Beyyine, Haşr, en-Nûr, el-Hâc, el-Münâfikûn, el-Mücâdele, el-Hucurât, et-Tahrîm, Teğâbûn, Saff, el-Cum'a, el-Fetih, el-Mâide, et-Tevbe, en-Nasr.

⁵⁶ Derveze'nin Mısır heyet tertibinden farklı olarak Mekki sûre sıralaması şu şekildedir: el-Fâtîha, el-Alak, el-Kalem, el-Müzemmil, el-Müddessir, Tebbet, et-Tekvîr, el-A'lâ, el-Leyl, el-Fecr, ed-Duhâ, el-İnşirâh, el-Asr, el-Âdiyât, el-Kevser, et-Tekâsür, el-Mâûn, el-Kâfirûn, el-Fîl, el-Felak, en-Nâs, el-

özgün bir tertip olmadığı, bazı nüanslar dışında İbn Abbas tertibinin aynısı olduğu ileri sürülmektedir.⁵⁷ Oysa ki bu tertibin Hz. Osman'a nispet edilen tertibe daha benzer olduğu görülmektedir.⁵⁸

Kur'ân'ı nüzûl sırasına göre tefsir etme yöntemi Fazlur Rahman'ın ikili hareket olarak nitelendiği tarihselcilik anlayışındaki gibi, Kur'ân'ın nâzil olduğu döneme gidip sonra tekrar bugüne dönerek nesnel anlamı ve hedefleri tespit etme yöntemiyle tam olarak örtüşmez. Şâtıbî'nin de belirttiği gibi Kur'ân'ın anlaşılabilmesi, ilk muhatapların dili ve nüzûl ortamının bilinmesine bağlıdır.⁵⁹ Bu bağlamda âyetlerin nâzil olduğu dönemin dini, sosyal ve kültürel arka planını bilmek önemli ve gereklidir. Ancak Derveze'nin, Kur'ân'ın belli bir tarihte nâzil olmasının onu tarihsel bir metin yapacağı şeklinde bir mantıktan hareketle değil de daha ziyade vahyin indirildiği ortamı iyi tahlil etme ve nüzûl tertibini doğru bir şekilde tarihlendirme amacı vardır. Diğer bir deyişle Fazlur Rahman nesnel bir manadan hareketle yani Kur'ân'ı, söz konusu mananın doğrulayıcısı olarak refere ederken Derveze daha ziyade gelenekten kopmadan Kur'ân âyetlerini nüzûl tertibine göre tarihsel bağlamına muvafık bir şekilde anlama gayreti içinde olmuştur.

İhlâs, en-Necm, el-Abese, el-Kadr, eş-Şems, el-Burûc, et-Tîn, Kureyş, el-Kâria, el-Kıyâme, el-Hümeze, el-Mürselât, Kâf, el-Beled, el-Târik, el-Kamer, Sâd, el-A'râf, el-Cin, Yâsîn, el-Furkân, el-Fâtır, Meryem, Tâhâ, el-Vâkıa, eş-Şuarâ, en-Neml, el-Kasas, el-İsrâ, Yûnus, Hûd, Yûsuf, el-Hicr, el-En'âm, es-Sâffât, Lokmân, es-Sebe', ez-Zümer, el-Mü'min, el-Fussilet, eş-Şûrâ, ez-Zuhruf, ed-Duhân, el-Câsiye, el-Ahkâf, ez-Zâriyât, el-Ğaşiye, el-Kehf, Nahl, Nûh, İbrâhîm, el-Enbiyâ, el-Mü'minûn, es-Secde, et-Tûr, el-Mülk, el-Hâkka, el-Meâric, en-Nebe', en-Nâziât, el-İnfîtâr, el-İnşikâk, er-Rûm, el-Ankebût, el-Mutaffîfîn, er-Ra'd, el-Hâc.

⁵⁷ Muhammed Şerif Kahraman, "Hz. Osman'a Nüzûl Sırasına Göre Mushaf Nispet Edilmesi Üzerine Bir İnceleme", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/4, 179.

⁵⁸ Mekkî sûreler: el-Alak, el-Kalem, el-Müzzemmil, el-Müddessir, el-Fâtîha, Tebbet, et-Tekvîr, el-A'lâ, el-Leyl, el-Fecr, ed-Duhâ, el-İnşirâh, el-Asr, el-Âdiyât, el-Kevser, et-Tekâsür, el-Mâûn, el-Kâfirûn, el-Fîl, el-Felâk, en-Nas, el-İhlâs, en-Necm, el-Abese, el-Kadr, eş-Şems, el-Burûc, et-Tîn, Kureyş, el-Karia, el-Kıyâme, el-Hümeze, el-Mürselât, Kâf, el-Beled, et-Târik, el-Kamer, Sâd, el-A'râf, el-Cin, Yâsîn, el-Furkân, el-Fâtır, Meryem, Tâhâ, el-Vâkıa, eş-Şuarâ, en-Neml, el-Kasas, el-İsrâ, Yûnus, Hûd, Yûsuf, el-Hicr, el-En'âm, es-Sâffât, Lokmân, es-Sebe', ez-Zümer, el-Mü'min, el-Fussilet, eş-Şûrâ, ez-Zuhruf, ed-Duhân, el-Câsiye, el-Ahkâf, ez-Zâriyât, el-Ğaşiye, el-Kehf, Nahl, Nûh, İbrahim, el-Enbiyâ, el-Mü'minûn, es-Secde, et-Tûr, el-Mülk, el-Hâkka, el-Meâric, en-Nebe', en-Nâziât, el-İnfîtâr, el-İnşikâk, er-Rûm, el-Ankebût, el-Mutaffîfîn.

Medenî Sûreler: el-Bakara, el-Enfâl, Âl-i İmrân, el-Ahzâb, el-Mümtehine, en-Nisâ, el-Hadîd, Muhammed, et-Talâk, el-Beyyine, el-Haşr, en-Nûr, el-Hâc, el-Münâfikûn, el-Mücâdele, el-Hucurât, et-Tahrîm, et-Teğâbun, Saf, el-Cum'a, el-Fetih, el-Mâide, et-Tevbe, en-Nasr. Hz. Osman'a nispet edilen bu nüzûl listesinde Ra'd, Rahmân, İnsân, Zilzâl sûreleri Medenî dönem içerisinde zikredilmiş olup geri kalan sûre sıralamasının Derveze'nin listesiyle neredeyse aynı olduğu görülmektedir.

⁵⁹ Ebû İshak İbrâhîm b. Mûsâ Muhammed Lahmî Gırnâtî eş-Şâtıbî, *el-Muvafakât*, thk. Meşhûr b. Hasan (Kahire: Dârü İbni Affân, ts.), 2/127-129.

Bu nedenle Derveze tarihsel bağlamı ortaya koyabilmek için öncelikle Hz. Peygamber'in risâlet öncesi ve sonrası dönemini incelediği siyer çalışmalarını gerçekleştirmiş akabinde tefsirini de eserlerinde ortaya koyduğu bu bakış açısıyla yazmıştır. Bu yönüyle *et-Tefsîru'l-Hadîs*, ilk dönemlerden itibaren mushaf tertibi esas alınarak yazılan tefsirlerden farklı olarak oryantalistlerin başlattığı nüzûl sırasına göre tertip ve tefsir etme yaklaşımının somut bir örneğini teşkil etmektedir. Bu eser İslâm dünyasında sûrelerin baştan sona nüzûl sırasına göre tertip edilerek yazıldığı ilk tefsir çalışması olarak tefsir literatürde yerini almıştır.

3.1. İzzet Derveze'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi

Derveze'nin tefsirini özgün kılan husus, nüzûl sıralamasını esas almasıdır. Ona göre Kur'ân'ı anlamanın en iyi ve doğru yolu yine Kur'ân'ın kendisidir. Zira Kur'ân'ın bölümleri arasında güçlü bir içsel bütünlük ve anlam ilişkisi bulunmaktadır. Kur'ân, bir yerde mücmel bıraktığı bir konuyu başka bir yerde tafsil eder, belirsiz bir meseleyi başka bir bağlamda netleştirir, genel ifadeleri ise yer yer tahsis ederek sınırlandırır.⁶⁰ Bu bağlamda âyetler arasındaki bağlantı tespit edildikten sonra nüzûl ortamına gidilerek vahiy ile tarihî olgular arasındaki ilişki kurulmalıdır. Resulullah'ın risâlet öncesi dönemine gidilerek o dönemde yaygın olan dinî, fikrî, sosyal, siyasî ve ekonomik hayat ile onların yaşam biçimleri baştan sona kadar birbiriyle bağlantılı bir şekilde incelenmelidir. Bu süreçte Kur'ân'ın dili, üslubu, bakış açısı, emirleri, ilke ve maksatları dikkate alınmalıdır.⁶¹

Derveze'nin tarihsel ve toplumsal şartları merkeze alan yaklaşımı, anlamın doğru tespitinde tarihsel bağlamın belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır.⁶² Zira bir ifadenin doğru anlaşılabilmesi, konuşanın kastettiği anlam ile muhatabın anladığı anlam arasında sağlanan mutabakata bağlıdır.⁶³ Bu anlam mutabakatı ise, vahyin indirildiği dilsel ve tarihsel zeminin dikkate alınmasını zorunlu kılar. Bu yaklaşım, Şâtıbî'nin metin ve lafızdan çok anlama odaklanılması gerektiği önerisini çağrıştırmaktadır. Derveze de benzer şekilde, Kur'ân yorumunda nüzûl sürecini ve tertibini esas almakta; bu bağlamda siyer ve tarih bilgisini anlamın belirlenmesinde zorunlu bir unsur olarak görmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in hayatının kronolojik olarak bilinmesi, âyetlerin tarihi bağlamlarının belirlenmesi ve bu âyetlerin belirli bir kronolojik sıraya göre okunması açısından büyük önem arz etmektedir. Bu sayede hem âyetlerin tarihsel arka planı kavranmakta hem de olaylar sebep sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirilebilmektedir. Böylelikle Kur'ân'ın nâzil

⁶⁰ Okumuş, *Kur'ân'ın Kronolojik Okunuşu*, 105.

⁶¹ İsmail K. Poonawala, "Muhammed İzzet Derveze'nin Çağdaş Tefsir Yöntemi: Kur'ân Hermenötiğine Bir Katkı", çev. Süleyman Gezer, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2002), 346.

⁶² Mustafa Öztürk, "Şâtıbî'nin Kur'ân'ı Anlamaya Yönelik Öncelikleri Üzerine Bir Çözümleme Denemesi", *İslâmîyât* 3/1 (2000), 82.

⁶³ Muhammed İsa Yüksek, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Bağlam Bilgisi Referansları ve Sınırları* (İstanbul: İfav Yayınları, 2018), 13.

olduğu ortam bütün bir tablo gibi görülebilmektedir.⁶⁴ Bununla birlikte Derveze, âyetlerin iniş tarihini kesin olarak belirlemenin oldukça güç olduğunu kendisi de kabul etmektedir. Her ne kadar sûrelerin iniş sırasına dair rivâyetler ve âyetlerdeki bazı ipuçları bu zorluğu bir nebze hafifletse de doğru veya doğruya yakın bir sonuca ulaşmak çoğu zaman mümkün olmaktadır. Bu nedenle Derveze çalışmasında bir yandan kronolojik sıralamaya dikkat etmeye çalışırken, diğer yandan bu sıraya doğrudan bağlı olmayan konuları da kendi bağlamı içinde ele almayı tercih etmiştir.⁶⁵

Derveze'nin siyer araştırmacılığına önem vermesinin nedenlerinden biri siyer müelliflerinin bu alandaki eksiklikleridir. Ona göre İbn Hişâm, İbn Cerîr et-Taberî ve İbn Sa'd siyer çalışmalarında gerekli titizliği göstermemiş özellikle Hz. Peygamber'in yaşadığı asır ve çevreye ilişkin detaylara yeterince yer vermemiştir. Söz konusu çalışmalar daha çok Hz. Peygamber'in soyuna, ailesine, doğumuna, yolculuklarına, evliliklerine ve kişisel yaşantısına odaklanmakta; sosyal, siyasal ve dini yapıya ilişkin değerlendirmeleri ise oldukça sınırlı kalmaktadır.⁶⁶ Öte yandan oryantalistlerin bu sahada yoğun biçimde çalışmaları fakat bu çalışmaları çoğu zaman ideolojik bir yaklaşımla yürütmeleri de Derveze'yi böyle bir çalışma yapmaya yönelten bir etken olmuştur.⁶⁷

Bu yöntem çerçevesinde Derveze Hz. Peygamber'in davetine karşılık verenlere ve onların peygamberin çağrısına karşı sergiledikleri tutuma ilişkin bir tabloyu yansıtarak Hz. Peygamber'in pratik hayatını kapsayan olayları büyük ölçüde tespit etme imkânı bulmuştur.⁶⁸ Ona göre Kur'ân'ı nüzûl sırasına göre tefsir etmenin faydası Hz. Peygamber'in hayatının çeşitli aşamaları boyunca vahiy ve sîret arasındaki yakın ilişki gözlemlenecek ve okuyucuyu tamamen olayların ve vahyin indiği ortama götürecek olmasıdır. Aynı zamanda okuyucu Kur'ân pasajlarının davet ve sîret çerçevesinde gelişen olaylar bağlamında nasıl vahyedildiğini daha iyi anlayacaktır.⁶⁹ Görüldüğü gibi kronolojik bir tefsir ile Kur'ân'ın tarihi süreç içerisindeki bütünselliğinin daha somut hale geldiği düşünülmektedir. Bu yaklaşım Emîn el-Hûlî'nin nas ile tarihsel olgu arasındaki ilişkiyi kurmak maksadıyla Kur'ân'ın nâzil olduğu kültürel çevre ile ilk muhatapların karakteristik özelliklerinin bilinmesi gerektiği düşüncesiyle⁷⁰ paralellik arz etmektedir. Nitekim Derveze tefsirini

⁶⁴ Fatih Özaktan, *Siyerin Tefsirdeki Yeri Enfâl ve Tevbe Sûreleri Örneğinde* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2023), 13-14.

⁶⁵ Demir, *Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'ân'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi*, 122.

⁶⁶ Belek Japarakunov, *Muhammed İzzet Derveze'nin "Asru'n-Nebi ve Sîretü'r-Resûl" Adlı Eserlerinin Tefsir Yönü* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 10.

⁶⁷ Okumuş, *Kur'ân'ın Kronolojik Okunuşu*, 86; Demir, *Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'ân'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi*, 157.

⁶⁸ Derveze, *el-Kur'ân'u'l-Mecîd*, 119-121.

⁶⁹ Derveze, *el-Kur'ân'u'l-Mecîd*, 144.

⁷⁰ Emîn el-Hûlî, *Tefsîr* (b.y.: Merkezü's-Şârikati li'l-İbdâi'l-Fikri, 1998), 1/2343.

uygulamaya geçirdikten sonra bu durumu destekler şekilde kanaatini şöyle ortaya koymaktadır:

Tefsirin tertibini nüzûl sırasına göre yapmayı uygun bulduk. Bu şekilde ilk sûre Alak, sonra Kalem, son Müzzemmil şeklinde sıralamak sûretiyle Mekî sûreler bitinceye kadar; daha sonra Bakara, Enfâl şeklinde başlayıp Medenî sûreler bitinceye kadar süren bir tertip söz konusu olacaktır. Tefsirde bu yöntemi izledik. Çünkü bunun Kur'ân'ın anlaşılması ve ona hizmet açısından en yararlı yöntem olduğuna inanmaktayız. Bu yöntem sayesinde Hz. Peygamber'in sûretini, inzâlin aşamalarını ve kat ettiği merhaleleri daha açık, dakik ve net bir şekilde izleme imkânı olacaktır. Aynı şekilde okuyucu da Kur'ân'ın indiği ortamla, şartlarla, karşılıklı ilişkilerle, bunun sonucu olarak da âyetlerin anlamlarıyla bütünleşme imkânına kavuşacak, böylece Kur'ân'ın indiriliş hikmeti tecelli edecektir.⁷¹

Görüldüğü gibi nüzûl sırasına göre yapılan tefsirler her ne kadar kronolojik sıralamalarının kesinliği açısından bazı zorluklar taşısa da müfessirler bu yöntemi gerek âyetlerin anlamını gerekse Kur'ân'ın nüzûl evrelerini takip etmede ideal bir yöntem⁷² olarak tercih etmişlerdir. Nüzûl tertibine göre yapılan çalışmalar, Kur'ân'ın tarihsel bağlamla birlikte bütüncül bir şekilde yorumlanmasına imkân sağlayarak hem anlam derinliğini artırmakta hem de ilahi maksatların daha açık biçimde kavranmasına katkıda bulunmaktadır.

3.2. Oryantalistlere Yaklaşımı

İzzet Derveze'nin eserleri incelendiğinde oryantalistlere karşı ciddi bir savunmacı yaklaşım sergilediği görülmektedir. Zira Derveze, oryantalistlerin araştırma ve hüküm çıkarırken kendilerine özgü yöntemlerinin olduğunu⁷³ ve karalama amacıyla yazmayan oryantalistlerin bile çoğu kez Kur'ân'ın açık âyetlerini görmezden gelerek, tevatür

⁷¹ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 1/8.

⁷² Kutub, *Kur'ân'da Kıyamet Sahneleri*, 16.

⁷³ Sûrelerin kronolojik sıralamasını tespit konusundaki oryantalist girişimler, genellikle Hz. Peygamber'in Mekke dönemindeki risâletine dair bilinen olaylara yapılan atıfları ve Kur'ân üslûbunu dikkate almışlardır. Kur'ân modern, edebî ve tarihî eleştiri yöntemlerine göre incelenmeye tabi tutulmuştur. bk. Güler, *Nüzûl Sırası Esas Alan Tefsirler*, 32.

derecesinde olan rivâyetleri atladıklarını⁷⁴ ifade etmektedir.⁷⁵ Bu bağlamda *El-Kur'ân ve'l-Mübeşşirûn* (Kur'ân ve Oryantalistler) adlı eserinde Kur'ân'ın cem'i, tedvini, kıssalar vd. hususlarda oryantalistlerin ortaya attığı Kur'ân'a ilişkin şüphelere karşı reddiyede bulunmuştur. Oryantalistlerin, Kur'ân kıssalarının tarihsel bir gerçekliğe dayanmadığı ve tamamen hayal ürünü anlatılar olduğu yönündeki iddialarına karşılık olarak Derveze, bu kıssaların tarihî hakikatleri yansıtmakla birlikte esasen ibret, öğüt ve hatırlatma amacıyla vahyedildiğini vurgulamaktadır.⁷⁶ Bu bağlamda tefsirinin muhtelif ciltlerinde de oryantalist iddialara dair (kıssaların birçok kez tekrar edildiği⁷⁷, Hz. Peygamber'in cinlendiği ve sara nöbeti geçirdiği⁷⁸, Hz. Meryem'in Hz. Harûn'un kız kardeşi olduğu⁷⁹, muhacirlerin kendilerini kurtarmak için hicret ettikleri⁸⁰, vahyi peygambere bir beşerin bildirdiği⁸¹, Hz.

⁷⁴ Hz. Peygamber'in hayatını yazan oryantalistlerin en iyi niyetlilerinden biri olarak kabul edilen Emile Dermenghem, Resulullah'ın hayatının genel kronolojisini tespit ederken Kur'ân'ı, sünneti ve siyer bilgilerini kaynak olarak kullanmıştır. Bu kaynakların en doğru ve güvenilir olanının Kur'ân olduğunu, Müslümanların hadisleri ciddi bir tenkitten geçirmelerine rağmen metinle değil isnadın sıhhatiyle meşgul olduklarını, siyer kaynaklarında Hz. Peygamber'in hoşla gitmeyen hallerini ve kabahatlerini saklamadıklarını, İbn Hişam'ın siyeri haricinde diğer siyer çalışmalarının hakikatten uzaklaştıklarını ve hayale boğulduklarını belirtmiştir. bk. Mustafa Öz, "Emile Dermenghem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/180; Emile Dermenghem, *Muhammed'in Hayatı*, çev. Reşat Nuri (İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası, 1930), 3-4; Kur'ân kronolojisi hakkında çalışmalar yapan Richard Bell, Hz. Peygamber'in hayatının genel kronolojik çerçevesini İbn Hişam'ın Sîret'inde yer alan bilgilerle olduğu gibi kabul etmiştir. bk. Watt, *Kur'ân'a Giriş*, 134; Hz. Peygamber'in hayat hikâyesini kronolojik inceleyen ve bunu Kur'ân'dan âyetler kullanarak yapmaya çalışan Canon Edward Sell, *Kur'ân'ın Tarihsel Gelişimi* çalışmasında âyetlerin geliş sebepleri üzerinden Kur'ân'ın metinleşme sürecini incelemiştir. Kendi ifadelerine göre "Kur'ân'daki peygamber dönemi olaylarına dair âyetlerin ele alınabilmesi için Muhammed'in hayatının iyi bir şekilde anlaşılması gerekmektedir. Kur'ân'ın sûre ve bölümlerinin sıralanışı kronolojik değildir. Bu nedenle Kur'ân'ın baştan sona okunmasıyla, Muhammed'in hayatı ve göreviyle ilgili sağlıklı bir bilgi elde edebilmek mümkün değildir." Bu noktada Hz. Peygamber'in söylemleri, öğretileri ve eylemlerinin anlaşılabilmesi için Nöldeke'nin sûrelerin nüzûl sırası tasnifini en güvenilir kaynak olarak kabul ederek peygamber dönemini Mekke ve Medine dönemi şeklinde incelemiştir. bk. Canon Edward Sell, *Kur'ân'ın Tarihsel Gelişimi*, çev. Elif Özen - Mehmet Akif Yılmaz (Ankara: Ankara Okulu, 2022), 8, 11, 15.

⁷⁵ Derveze, *Sîretü'r-Resûl*, 12-13.

⁷⁶ Demir, *Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'ân'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi*, 179-180.

⁷⁷ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 1/68.

⁷⁸ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 1/62.

⁷⁹ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 3/48.

⁸⁰ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 4/19.

⁸¹ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 4/55.

Peygamber'in risâletinin evrensel olmadığı⁸², garânîk hadisesi⁸³, îslâm'ın kaynağının hanîf dini olduğu⁸⁴ vd.) değerlendirmelerde bulunmuştur.

Oryantalistik gelenekte Kur'ân'ı tarihi bir belge olarak bölümlere ayırmak, bir yandan Hz. Peygamber'in psikolojisini tahlil, diğer yandan îslâmiyet'in gelişim seyrini takip amacına yöneliktir. Fakat mushaf tertibi kronolojik bir kompozisyona sahip olmadığı için bu amaca uygun değildir. Kur'ân metnini söz konusu amaçlara hizmet edecek bir belge olarak kullanabilmek için sûreler ve âyet gruplarını tarihlendirmek ve bu minvalde bir nüzûl tertibi oluşturmak gerekir.⁸⁵ Bu nedenle Batı literatüründe risâlet öncesi/sonrası dönemin incelenmesi ve nüzûl tertibi esas alınarak Kur'ân tarihi çalışmalarının yapılması benzer çalışmaların îslâm dünyasında yapılmasına imkân sağlamıştır. Kur'ân'daki verilerden hareketle nüzûl tarihini yeniden kurgularken, Hz. Peygamber'in sîretine ve Kur'ân'ın mahiyetine dair yaptıkları çalışmalar oryantalistlerin Kur'ân çalışmaları sahasında îslâm dünyasına yaptıkları en bariz etkilerden birisidir diyebiliriz. Nitekim Derveze'nin Kur'ân'dan hareketle siyer çalışması yapması bunun ilk örneklerinden birisidir. Ortaya koyduğu eserlerinde bütünüyle Hz. Peygamber'in sîretinin seyri ile Kur'ân'ın oluşum seyri arasındaki uyuma odaklanmaktadır. Bu da nüzûl ortamına gitmeyi ve konuyla ilgili rivâyetler arasında seçim yapmayı zorunlu kılmaktadır. Derveze siyer bilgileri arasında seçim yaparken Kur'ân'ı birincil kaynak olarak kabul etmiş ve rivâyetleri Kur'ân'a arz etmiştir. Böylece ünlü siyer yazarlarının ihmâl ettiği konularla ilgili Kur'ân merkezli siyer çalışması yaparak bir nevi oryantalistlere cevap vermiştir.

Ancak durum böyle olmakla birlikte Derveze'nin, Fransızca ve İngilizce yapmış olduğu tercüme⁸⁶ dikkate alındığında oryantalistik kaynaklara doğrudan ulaşabilmesi ve bu kaynaklardaki oryantalist eleştiri ve iddialara cevap verirken savunmacı bir pozisyonda olması, bu konuda onlardan etkilenmediği anlamına gelmemektedir. Nitekim risâlet öncesi Arap toplumunda beşerî, sosyal, idarî ve politik yapı ile ilgili olarak Weil ve onun yaklaşımlarından büyük oranda etkilenen Nöldeke'nin yapmış olduğu çalışmalar Müslüman araştırmacıları etkilemesi bakımından önemli bir yerde durmaktadır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Derveze'nin dönem tarihlendirmeleri⁸⁷ Weil'in sıralamasından birkaç noktada ayrılrsa da onun özellikle üç Mekkî dönem⁸⁸ düşüncesinden etkilendiği görülmektedir. Zira Kur'ân'ın nüzûl sırasına göre tefsir edilmesi ve Kur'ân'dan hareketle tarih yazmak şeklinde niteleyebileceğimiz çalışmalar her ne kadar îslâm geleneğinde dikkate alınmış bir husus olsa da bütünüyle çağdaş döneme özgüdür ve ağırlıklı olarak

⁸² Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 7/58.

⁸³ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 7/113.

⁸⁴ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 7/97.

⁸⁵ Öztürk, *Kur'ân Tarihi*, 300.

⁸⁶ Demir, *Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'ân'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi*, 112.

⁸⁷ bk. Derveze, *Sîretü'r-Resûl*, 135.

⁸⁸ Watt, *Kur'ân'a Giriş*, 131.

oryantalizm içerisinde gelişmiştir. Bu nedenle Derveze'nin oryantalistlerin iddialarına cevap içeren çalışmalar yapmış olması aslında oryantalist etkinin ve oluşturduğu karşı tepkinin bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Nitekim sûre tertibinin tevkihi olduğu görüşünü kabul etmesine rağmen tefsirini nüzûl tertibine göre yazmıştır. Bunun sebebi âyetlerde kastedilen asıl anlamın ancak nüzûl ortamına gidilerek tespit edilebileceği şeklindeki görüş ile son dönem İslâm dünyasında sûrelerin nüzûl sırasına göre tertip edilmesini esas alan çalışmaların yapıyor olmasına bağlanabilir.

Sonuç

Muhammed İzzet Derveze, emperyalist devletlerin İslâm ülkeleri üzerinde egemenlik kurduğu ve İslâm dünyasının Batı karşısında ağır bir yenilgi yaşadığı bir dönemde yaşamıştır. 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında, neredeyse tüm İslâm toplumları emperyalist düzenin kontrolü altına girmiştir. Bu süreçte İslâm ülkeleri, sosyal, siyasal, ekonomik ve toplumsal alanlarda ciddi bir gerileme ve çöküş yaşamıştır. Bu durum, Müslüman âlimleri yaşanan yenilginin nedenleri ve çözüm yolları üzerine düşünmeye sevk etmiş; birçok alim geçmiş ilmi müktesebatla hesaplama yoluna gitmiştir. Kur'ân'ın mushaf tertibinin birtakım anlam sorunlarına kapı araladığı düşüncesi, Kur'ân'ın nüzûl sırasına göre anlaşılmasının daha sağlıklı olacağı yönünde bir yaklaşımı gündeme getirmiştir. Bu bağlamda, Kur'ân merkezli siyer çalışmaları için uygun bir zemin oluşmuştur. Öte yandan oryantalistlerin Kur'ân ilimleri sahasında tarihsel ve eleştirel yöntemlerle yürüttükleri çalışmalar, İslâm'ın özü hakkında tartışmalara -özellikle İslâm kaynaklarının mevsûkiyeti üzerine tartışmalara- zemin hazırlamıştır. Bu süreçte Müslüman alimler, İslâm'a yönelik eleştiri ve saldırılar karşısında kimi zaman savunmacı kimi zaman ise karşıt bir tutum sergilemişlerdir. Derveze'nin bu bağlamda daha çok savunma pozisyonunda olduğu dikkate alındığında, onun siyer çalışmaları ve nüzûl tertibine dayalı tefsiri, oryantalistlerin İslâm tarihi, siyer, Kur'ân tarihi alanlarında ortaya koydukları eleştirilerine bir cevap niteliği taşımaktadır.

Batılı araştırmacıların, İslâm âlimlerinin ortaya koyduğu çalışmaları yeterince bilimsel ve güvenilir bulmamaları; bu nedenle doğrudan kaynakların asıllarına giderek kendi yöntemleriyle yeniden değerlendirmeleri, benzer bir yöntemin Müslüman araştırmacılar tarafından da benimsenmesine neden olmuştur. Özellikle oryantalistlerin geliştirdikleri bazı kuram ve yöntemler -bilhassa oryantalist siyer araştırmaları- İslâm dünyasında doğrudan ya da dolaylı farklı düzeylerde etkili olmuştur. Bu bağlamda, Derveze'nin oryantalist eleştirilere cevap niteliği taşıyan çalışmalar kaleme almış olması ve tefsirinin muhtelif ciltlerinde oryantalist iddialara (kıssaların hayal ürünü olduğu ve birçok kez tekrar edildiği, Hz. Peygamber'in cinlendiği veya sara nöbeti geçirdiği, Hz. Meryem'in Hz. Harûn'un kız kardeşi olduğu, muhacirlerin sadece kendilerini kurtarmak için hicret ettikleri, vahyin bir beşer tarafından bildirildiği, Hz. Peygamber'in risâletinin evrensel olmadığı, garânîk hadisesi, İslâm'ın kaynağının hanif dini olduğu vb.) yönelik değerlendirmelerde bulunması, oryantalist etkiye karşı bir tepki olarak değerlendirilebilir. Öte yandan Derveze'nin çalışmalarında oryantalist araştırmaların içerik ve yöntem

açısından etkileri gözlemlense de onun temel amacının İslâm'a ve Kur'ân'a hizmet etmek, vahiy süreci ile Hz. Peygamber dönemi arasındaki ilişkiyi insan zihnine yakın kılmak olduğu söylenebilir. Bu bağlamda tefsir çalışması bu çabanın bir ürünü olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, Derveze'nin yaşadığı dönemdeki ilmi tartışmalardan etkilenmesi ve Kur'ân âyetlerini çağın sorunları ekseninde anlamaya çalışması, bu etkinin zihinsel altyapısını oluşturduğuna işaret etmektedir. Derveze'nin nüzûl tertibine göre kaleme aldığı tefsiri de söz konusu etkilenmenin somut bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Çalışma boyunca görüldüğü gibi Derveze Batıda, Kur'ân'ın nüzûl dönemi ve sûre tertibi üzerine çalışmalar yapan oryantalistlere karşı tepkisel ve savunmacı bir tutum sergilemiştir. Nitekim Batı literatüründe Kur'ân ve siyer araştırmaları büyük ölçüde birbirini destekleyen ve iç içe geçmiş disiplinler olarak gelişmiştir. Bu bağlamda, Derveze her ne kadar oryantalist söyleme eleştirel bir yaklaşım sergilese de Kur'ân'dan hareketle siyer çalışmaları yapması ve nüzûl sırasına dayalı bir tefsir ortaya koyması oryantalist perspektifin dolaylı etkisinin bir yansımasıdır. Öte yandan, onun tarih araştırmalarında Kur'ân'ı bir bilgi kaynağı olarak ele alması da oryantalist bakış açısından etkilendiğini gösteren diğer bir husustur. Genel olarak oryantalist söylemlere mesafeli bir duruş sergilese de farkında olmadan bu yaklaşımların bazı fikirlerinden beslendiği anlaşılmaktadır.

Derveze siyer bilgileri arasında tercih yaparken siyer malzemesini vahyin nüzûlü ile birlikte ele almış ve ilgili rivâyetleri Kur'ân'a arz etmiştir. Bu doğrultuda Hz. Peygamber'in hayatını çeşitli kategorilere ayırarak değerlendirmiştir. Her ne kadar Derveze'nin bu dönemlendirme çalışmaları bazı noktalarda Gustav Weil'in sıralamasından farklılık gösterse de özellikle üç Mekkî dönem tasnifi açısından Weil'in görüşlerinden etkilendiği görülmektedir.

Tefsirinde ise Mısır heyetinin hazırlamış olduğu nüzûl tertibini esas almakla birlikte, birkaç sûrede bu tertibe yönelik bazı farklı düzenlemelere gitmiştir. Mısır heyeti tertibinin, bazı nüanslar dışında İbn Abbas'a nispet edilen tertiple örtüştüğü öne sürülmüş olsa da yapılan karşılaştırmalar bu tertibin Hz. Osman'a nispet edilen sıralamaya daha çok benzediğini göstermektedir. Sonuç olarak Derveze'nin çalışmaları üzerinde Batı literatüründe nüzûl tertibini esas alan Kur'ân tarihi çalışmalarının etkileri açıkça görülmekle birlikte adı geçen oryantalistlerin kronolojik sûre listeleriyle Derveze'nin listesi arasında doğrudan bir benzerlik tespit edilememiştir.

Çağdaş tefsir çalışmalarında sıklıkla karşılaşılan bir durum, araştırmacıların kendi teorilerini Kur'ân metni üzerinden inşa etme veya bu metin aracılığıyla meşrulaştırma çabalarıdır. Derveze'nin temel amacı Kur'ân'ın nüzûl süreci üzerinden kendi Kur'ân yorumunu okuyucuya sunmak olmasa da yaptığı çalışma -yani Kur'ân dışı bilgi kaynaklarını Kur'ân üzerinden temellendirme yaklaşımı- bu eğilimden tamamen farklı değildir. Bu durum onun İslâm dünyasında hâkim olan ilmi geleneklerden, fikrîsel eğilimlerden ve gündemdeki meselelerden etkilendiği göstermektedir.

Kaynakça | References

- Atalar, M. Kürşat. *Çağdaş Müslüman Düşünce: Sembol Şahsiyetler*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2014.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Fehmu'l-Kur'ânî'l-Hakîm*. 3 Cilt. Beyrut: Merkezü'd-Dirâsâtî'l-Vahde el-Arabiyye, 2008.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Kur'ân'a Giriş*. İstanbul: Mana Yayınları, 2010.
- Danacı, Sibel. "Kur'ân-ı Kerîm'in Metinleşme Süreci ve Sûrelerin Tertibine Dair Görüşlerin Değerlendirilmesi". *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1/20 (2020), 138-166.
- Demir, Ekrem. *Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'ân'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Derveze, Muhammed İzzet. *Asru'n-Nebî*. Beyrut: Dârü'l-Yakaza el-Arabiyye, 1964.
- Derveze, Muhammed İzzet. *el-Kur'ânü'l-Mecîd*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Kasriyye, ts.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîru'l-Hadîs*. 7 Cilt. Kahire: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1984.
- Derveze, Muhammed İzzet. *Sîretü'r-Resûl*. Kahire: Matbaatü'l-İstikâme, 1948.
- Draz, Muhammed Abdullah. "Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûl Sırasına göre Tertip Edilmesi Teklifine Edebi Eleştirisi". çev. Ahmet Nedim Serinsu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (1997), 245-261.
- Görgün, Hilal. "Gustav Weil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/154. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Gözeler, Esra. *Kur'ân Âyetlerinin Tarihendirilmesi*. İstanbul: Kuramer, 2016.
- Grimme, Hubert. *Mohammed I/II*. 2 Cilt. Münster: Aschendorff, 1895.
- Güler, Musa. *Nüzûl Sırasını Esas Alan Tefsirler*. Ankara: Gece Akademi, 2019.
- Hûlî, Emîn. *Tefsîr*. b.y.: Merkezü's-Şârikati li'l-İbdâî'l-Fikri, 1998.
- Hûlî, Emîn. *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*. çev. Mevlüt Güngör. İstanbul: Kur'ân Kitaplığı 1995.
- İbn Useymin. *Kur'ân ve Tefsir İlimlerinin Bazı Meseleleri*. İstanbul: Ümmü'l-Kura, 2018.
- Japarakunov, Belek. *Muhammed İzzet Derveze'nin "Asru'n-Nebî ve Sîretü'r-Resûl" Adlı Eserlerinin Tefsir Yönü*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Kahraman, Muhammed Şerif. "Hz. Osman'a Nüzûl Sırasına Göre Mushaf Nispet Edilmesi Üzerine Bir İnceleme". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/4, 173-182.
- Koçyigit, Hikmet. "Kur'ân'ın Nüzûl Sırasına Göre Tefsir Edilmesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/12 (2013), 183-201.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebibekr b. Ferh. *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1967.
- Kutub, Seyyid. *Kur'ân'da Kıyamet Sahneleri*. çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Hilal Yayınları, 1956.
- Muhaysin, Muhammed Sâlim. *Târîhu'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. İskenderiye, yy, ts.
- Muir, William. *The Life Mahomet and History of Islam to the Era of Hegira*. Londra: Smith, Elder & Co, 1858-1864.
- Muir, William. *The Quran: its Composition and Teachings and the Testimony it Bears to the Holy*

- Scriptures*. Londra: Society for Promoting Christian Knowledge, 1879.
- Nöldeke, Theodor. *Geschichte des Qorans*. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1919.
- Okumuş, Mesut. *Kur'an'ın Kronolojik Okunuşu, Muhammed İzzet Derveze Örneği*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2009.
- Öz, Mustafa. "Emile Dermenghem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/180. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Özaktan, Fatih. *Siyerin Tefsirdeki Yeri Enfâl ve Tevbe Sûreleri Örneğinde*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2023.
- Özsoy, Ömer. *Kur'an ve Tarihsellik Yazıları*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Öztürk, Mustafa. "Şâtıbî'nin Kur'an'ı Anlamaya Yönelik Öncelikleri Üzerine Bir Çözümleme Denemesi". *İslâmiyât* 3/1 (2000), 71-94.
- Öztürk, Mustafa - Ünsal, Hadiye. *Kur'an Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu, 2016.
- Pakış, Ömer. *Kur'an Tarihi*. İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2013.
- Poonawala, İsmail K. "Muhammed İzzet Derveze'nin Çağdaş Tefsir Yöntemi: Kur'an Hermenötiğine Bir Katkı". çev. Süleyman Gezer. *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2002), 336-352.
- Savaş, Rıza - Dumlu, Ömer. "Nüzûl Sırasına Göre Âyet Âyet Kur'an Yorumu". *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010.
- Sell, Canon Edward. *Kur'an'ın Tarihsel Gelişimi*. çev. Elif Özen - Mehmet Akif Yılmaz, Ankara: Ankara Okulu, 2022.
- Sipahioğlu, Abdülvahid Yakub. *Boykot Döneminde Nâzil Olan Sûrelerin Tespiti ve Değerlendirilmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddin Abdîrrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*. 2 Cilt, Beyrut: Darü İbn Kesîr, 1987.
- Tenâsuku'd-Durer fî Tenâsubu's-Suver*. Beyrut: Dârü'l-Kutubil'l-İlmiyye, 1986.
- Şâtıbî, Ebû İshak İbrâhîm b. Mûsâ Muhammed Lahmî Gırnâtî. *el-Muvafakât*. thk. Meşhûr b. Hasan. Kahire: Dârü İbni Affân, ts.
- Şen, Ziya. *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Uzun, Nihat. *Bağlam ve Kur'an'ın Anlaşılması Üzerine*. Ankara: Ankara Okulu, 2016.
- Watt, W. Montgomery. *Kur'an'a Giriş*. çev. Süleyman Kalkan. Ankara: Ankara Okulu, 1998.
- Weil, Gustav. *Muhammed der Prophet: sein Leben und seine Lehre*. Stuttgart: J.B Metzler, 1843.
- Weil, Gustav. *Historisch-Kritische Einleitung in den Koran*. Bielefeld: Velhagen & Klasing, 1844.
- Yaşar, Hüseyin. *Alman Oryantalizminde Kur'an'a Bakış*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Yıldırım, Suat. *Kur'an'a Bakışlar*. İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2011.
- Yüksek, Muhammed İsa. *Kur'an'ın Anlaşılmasında Bağlam Bilgisi Referansları ve Sınırları*. İstanbul: İfav Yayınları, 2018.
- Zerkeşi, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî. *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*. Dimeşk: Darü İhyâ-i Kütübî'l-Arabiyye, 1957.